

СУЧАСНА МАСОВА ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ДІТЕЙ: ФОРМУЛЬНИЙ ПІДХІД (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ ДЖ К. РОУЛІНГ «ГАРРІ ПОТТЕР»)

Вікторія Винник

Викладач, кафедра українознавства,
Тернопільський державний медичний університет
імені І. Я. Горбачевського
e-mail: vika.vyn@gmail.com
UDC: 82-93: 801

ABSTRACT

John G. Cawelti's theory expands literary criticism understanding of the phenomenon of mass literature and the ways of its analysis. The expedience of the formula approach in trying to study the contemporary mass children's literature is proved in the article.

Key words: literary formulas, formula approach, the contemporary mass children's literature.

Теорія Дж. Кавелті розширює літературознавче уявлення про явище масової літератури та шляхи її аналізу. У статті обґрунтовано доцільність застосування формульного підходу в спробах дослідження сучасної масової літератури для дітей.

Ключові слова: літературні формули, формульний підхід, сучасна масова література для дітей.

Теория Дж. Кавелти расширяет литературоведческое представление о явлении массовой литературы и путях ее анализа. В статье обоснована целесообразность применения формульного подхода в попытках исследования современной массовой литературы для детей.

Ключевые слова: литературные формулы, формульный подход, современная массовая литература для детей.

ВСТУП

Невелика кількість системних теоретичних досліджень з проблем поетики сучасної масової літератури (далі СМЛ) зумовила необхідність узагальнення уявлень про природу й естетичні параметри цього феномену культури та розкриття перспектив подальшого його вивчення. Концепція Дж. Кавелті не лише розширює літературознавче уявлення про явище, але й окреслює та пояснює процеси, котрі відбуваються в сучасній культурі. Вважаємо, що формульний підхід дає можливість наукового розгляду специфіки художнього феномену «масової» літератури.

У процесі аналізу СМЛ вітчизняні та зарубіжні вчені (С. О. Філоненко [7], В. Е. Халізеєв [8], Дж. Кавелті [2], П. Свірські [9]) часто використовують поняття «формульна література» (далі ФЛ). Розвідки, спрямовані на вивчення природи ФЛ, не є численними та потребують особливої уваги. Парадигма ФЛ із власною системою координат у наукових студіях стає основою для дослідження СМЛ та особливостей її жанрової системи. Тому видається актуальним звернення до концепції ФЛ для дослідження своєрідності СМЛ.

Мета статті – з'ясувати та проаналізувати особливості прозових текстів сучасної масової літератури для дітей, притаманних ФЛ. Об'єктом дослідження обрано бестселер сучасної британської письменниці Дж. К. Роулінг «Гаррі Поттер».

Поняття «формула» в «Літературній енциклопедії термінів та понять» за редакцією А. Н. Николюкіна (2001 р.) вживається в значенні «звичних зображень – loci communes

(лат. «загальні місця»), котрі використовувались при повторенні однотипних ситуацій» [3, 106]. Також традиційні формули є «складовими канону поряд із системою образів, композицією» [3, 336].

Явище «формульної літератури» концептуалізував американський культуролог Дж. Кавелті (John G. Cawelti). Він сформував поняття літературних формул й запропонував техніку аналізу масової культури в монографії «Пригода, таємниця і романс: формульні історії як мистецтво й популярна культура» («Adventure, mystery and romance: Formula stories as art and popular culture», 1976). У своїх дослідженнях автор поєднує методи вивчення оповідних архетипів та жанрів.

В інтерпретації дослідника термін «формула» позначає стійку оповідну повторювану модель: «Формули – способи, за допомогою яких конкретні культурні теми й стереотипи втілюються у більш загальних розповідних архетипах; комбінації, синтез ряду специфічних культурних штампів і більш універсальних розповідних форм», «повторюваний розповідний чи драматичний зразок» [2]. Формула – не просто традиційний спосіб опису, зумовлений культурно-історичними умовами. Учений співвідносить її також із типами сюжетів, загальними оповідними схемами. Таким чином, формула визначається культурологом як певна сукупність часто повторюваних елементів. У процесі тривалого існування вона починає розглядатись як різновид жанру, який виникає до його оформлення. Формула має проіснувати певний період, щоб у свідомості бути сприйнятою як жанр. Довге функціонування формули забезпечують втілені в ній «ідеологічні та психологічні динаміки» [2].

Дж. Кавелті проводить розмежування понять «формула» (культурно обумовлений універсальний тип оповіді) та «жанр» (описовий та естетичний принципи узагальнення), оскільки це має значення для літературного аналізу. Жанри, на його думку, складаються із певних різновидів розповідних зразків та ефектів. Відповідно, вони охоплюють «конкретні типові моделі й співвіднесені з їхніми художніми можливостями та обмеженнями» [2]. Дотримання жанрового канону робить текст легким для сприйняття та пізнавання. Хоча можливі нововведення. Нові елементи, котрі набувають популярності, дослідник називає «invention». Вони перетворюються в стереотипи, згодом – в архетипи. Аспект «convention» він співвідносить із повторюваними атрибутами, елементами-кліше. Завдання автора полягає у вмінні оновити стереотипи, використати унікальні елементи, не порушуючи при цьому меж формули. Адже, як зазначає культуролог, «вдалим формульний твір буде у тому випадку, якщо задоволення, властиве сприйняттю первинної структури, доповниться внесенням нових елементів» [2]. Отже, твір буде цікавим у випадку неперервної взаємодії між векторами «invention – convention».

В. Е. Халізов піддав критиці деякі положення американського вченого. Як відзначає Джон Кавелті, «письменники-класики відображають лише інтереси та стосунки елітної аудиторії, котра є читачем» [8, 166]. Такий погляд вказує на деяку обмеженість високої літератури. Позитивне у дослідженнях Дж. Кавелті В. Е. Халізов вбачає у критичному перегляді масиву текстів літературної ієрархії, котрі не відносяться до класики. Не все, що належить до літературного низу, є маловартісним. У системі літератури постійно відбуваються зміни між «верхом» та «низом». Ціннісні параметри текстів, відповідно, змінюються. Російський дослідник у своїх міркуваннях приходять до висновків, що «формульність є однією з найважливіших рис усього мистецтва» [8, 166].

Схвальну оцінку монографії Дж. Кавелті дала вітчизняна дослідниця С. О. Філоненко. На її думку, вчений акцентував «не маргінальність, а своєрідність масової літератури порівняно з елітарною, визначено її сутнісні характеристики та психологічні ефекти від її читання» [7, 67-68].

Система координат «формульної літератури», на думку Пітера Свірскі (Peter Swirski), американського літературного критика, з використанням популярних конвенцій, які здобули прихильність читачів, зближує її з масовою літературою. Цей тип літератури «зберігає й увінчує літературні надбання минулого» [9]. Дослідник теж не відмовляє МЛ в естетичних якостях. У праці «Популярна та класична література: компаративний погляд» («Popular and Highbrow Literature: A Comparative View», 2003) відзначає, що «пристрасть до добре випробуваних технік та формул робить масову літературу культурно цінною як матеріал культурної традиції та продовжуваності...» [9].

Високий ступінь стандартизації, ескапізм та розважальність Дж. Кавелті називає ключовими характеристиками формульної літератури. Розглянемо кожну з них.

Високий ступінь стандартизації дає читачам почуття задоволення від очікуваного і «можливість зрозуміти та оцінити в деталях новий твір» [2]. Формули втілюють та підтверджують існуючі настанови, забезпечують цікавість, не порушуючи культурних меж. Вони пропонують типові набори для різних видів літературної творчості. Повторення тем, мотивів, сюжетів у дещо зміненому вигляді, традиційних характерів проходить без виходу за межі формули. Щоб формула працювала і виправдовувала читацькі сподівання, потрібний відповідний підбір персонажів і ситуацій, сюжетних схем. Останні представляють собою популярні фабульні типи без історичної чи культурної прив'язки.

Йдучи за Дж. Кавелті, формула акумулює значний потенціал культурної енергії та задовольняє й закріплює підсвідомі очікування. Орієнтація на загальноприйнятій життєві погляди, норми, уже існуючі настанови теж сприяє відчуттю утвердження читача. Притаманні літературній формулі стандартність та стереотипність розраховані на різні читацькі уподобання. Явище стандартизації, що виникає, забезпечує можливість художньої комунікації.

Проблемно-тематичний аспект твору Дж. К. Роулінг «Гаррі Поттер» у ствердженні базових універсальних цінностей підтверджує існуючі норми та уявлення. Це, у свою чергу, підтримує культурну рівновагу. «Поттеріана» має кореляцію з проблемами та життєвими ситуаціями, що з ними стикаються сучасні діти та дорослі. Вічні проблеми добра, зла, любові, життя, смерті, сім'ї цікаво та по-новому втілені в тексті. Етичні та моральні норми стверджуються не залежно від культурного чи національного контексту. Форми і зразки поведінки продемонстровані в дії, а не шляхом повчання. Молоді читачі отримують приклад активної життєвої позиції.

Дж. К. Роулінг створила живі, актуальні для сучасності образи дітей. Стереотипність сприяє ідентифікації читачів з персонажами. Відсутній культ супермена в змалюванні дітей з магічними можливостями. Так, головний герой твору – звичайний підліток, нічим не вирізняється серед інших. Навпаки, зазнає приниження з боку однолітків та родини тітки Петунії. Дізнавшись про своїх батьків-чарівників, попадає в нове неймовірне, на перший погляд, оточення. Проте в школі магії Гаррі – учень не зразковий, досягає всього завдяки наполегливій праці та допомозі друзів. Поттер не є інтелектуалом-всезнайкою: без підказок студентів Гоґвортсу не обійшлося в Тричаклунському турнірі, Рон та Герміона допомагають оберігати філософський камінь, разом відшукують таємну кімнату, знищують горокракса, розгадують секрет дарунків Дамблдора та смертельних реліквій.

Вихованість, чесність, сміливість, благородство, людяність не є чужим для героїв. Як не дивно, але діти подекуди краще розуміють ситуацію, ніж дорослі. Ці риси імпонують юним читачам. Надзвичайні здібності та слава не псуєть головного героя. Навпаки, Гаррі не боїться просити допомоги в друзів, цінує їх підтримку. Підлітки мають розуміти: Гаррі наділений багатьма рисами, проте відповідальність на ньому теж велика. Паралельний магічний світ не позбавлений складних ситуацій та побутових проблем реальності, не ідилічний. Тут мають місце страх, небезпека та смерть. Е.С. Солодова зазначає, що в казках Дж. Роулінг «вдало поєднуються вигадані пригоди та реальні життєві історії, що відбивають сучасну дійсність» [6, 29].

Молоді герої стикаються з проблемами соціального характеру, несправедливого судочинства, підкупу, зради, обмеженості свободи слова. Мелфой обзиває Герміону бруднокоровкою, що означає найбільшу образу для тих, чий батьки не чарівники. «Ти гнила від народження...» [5, 39] – така позиція хлопця та йому подібних. У майбутньому це приведе до судів над тими, хто не благородної крові. Не відзначається об'єктивністю та чесністю суд над Гаррі Поттером стосовно заборони чарів у світі магів. Сіріус Блек, хресний батько Гаррі, теж був нечесно ув'язнений та отримав найстрогіший для чарівника вирок – ув'язнення в Азкабані. Не важко побачити реалії сьогодення. Як зазначає Володимир Гільчук у книзі «Феномен Гаррі Поттера» (2010 р.), «епопею можна вважати навіть реалістичною. Якщо відкинути магічний антураж, психологічно всі герої мають прототипів у сучасному світі» [1, 53].

Створений уявою письменниці художній простір – досить схематичний, із універсальними й пізнаваними реаліями. Хоча немає згадок про важливі тогочасні події, але культурно-часову приналежність окреслюють натяки на час та місце подій. Ми знаємо, що події відбуваються в Англії, зокрема в Лондоні, охоплюють кінець ХХ ст. Є лише схема сучасного та близького нам суспільства з універсальними його ознаками – велике місто, вокзали,

банки, міністерства, магазини, книгарні, телефонні будки, метро. Читачам легко входити в такий світ, оскільки він нескладний.

Надможливості персонажів не дають їм переваг над звичайними людьми. Діти-чарівники зображені без ідеалізації: допускають помилки, є байдужими до інших, хитрі, нечесні. На турнірі з квідичу гравці-професіонали, приміром, проявляють всю свою жорстокість. Навіть кращі залишаються звичайними в повсякденності. Брати-близнюки Фред та Джордж торгують небезпечними для життя та здоров'я речами. Про їхні витівки батько говорить: «Не знаю, що з ними буде... Ніяких прагнень, окрім створення всіляких неприємностей...» [4, 09]. Кінцівка твору, з огляду читацьких сподівань, є щасливою: Добро перемагає Зло. Кожна людина рано чи пізно мусить відповідати за скоєне. Проте традиційний казковий хеппінг залишає ряд білих плям до роздумів. Оскільки зло не знищене остаточно, конфлікт залишається повністю не вирішеним: боротьба цих протилежностей є вічною.

Дж. Кавелті зазначає, що кожна формула відповідає конкретному ескапістському прагненню глядача та є «моральною фантазією» [2]. Ескапістська природа ФЛ створює власну модель ідентифікації з персонажами. Через це головні герої такої літератури «кращі, щасливіші», «віднаходять в собі силу та мужність протистояти страшній небезпеці», «або просто хороші люди...» [2].

Специфіка ФЛ, особливості її функцій спрямовані на задоволення потреб людини в ескапістських переживаннях. Використання стереотипності та розважальна функція, на думку Дж. Кавелті, не дають підстав розглядати формульну літературу як нищу форму чогось кращого, навпаки – в її «ескапістських характеристиках можна простежити риси мистецтва певного типу, яке володіє власними цілями і має право на існування» [2].

Ескапізм, втеча від реальності, проблем, повсякденної рутини, досягається у Дж. К. Роулінг завдяки саспенсу – одного з прийомів ФЛ. Він виникає з уже відомих фактів сюжету, проте не може впливати та передбачити майбутній хід подій. Також письменниця вводить до тексту елементи різних формул.

Ескапістська природа ФЛ створює власну модель ідентифікації: «в її цілі входить не змусити мене усвідомити власні мотивації та досвід, які мені б хотілось ігнорувати, а дозволити відійти від себе, створивши власний ідеалізований образ» [2]. Діти впізнають чарівну країну, оскільки певною мірою вона відповідає їхнім мріям та бажанням. Чарівний світ асоціюється з свободою. Юні читачі тут можуть диктувати свої умови дорослим, котрі не завжди зображені сильними та розумними. Письменниця дає кожному можливість та право відчувати себе чарівником. У цьому й криється один із секретів популярності твору.

Молоде покоління, котре в силу різних обставин позбавлене любові, турботи, віднаходить у книзі зразки поведінки в жорсткому сьогоденні. Цей світ не лише для багатих та сильних, тому потрібно докладати зусиль, боротись, щоб знайти собі місце. Так, батьки Невіла Лонгботома, шкільного товариша Гаррі, постраждали від соратників Волдеморта. Забудькуватий, без особливих успіхів у навчанні, в недалекому майбутньому сміливо виступить проти давніх ворогів у битві за Гогвортс. Саме Невіл знищив останній горокракс Волдеморта – змію Наджін. Герміона також добивається успіхів лише завдяки щоденній наполегливій праці. Кожні літні канікули вона проводить за читанням книг, вивчаючи нові елементи магичної науки.

Третій компонент ФЛ – розважальність. Цікавими є твори, на думку Дж. Кавелті, в котрих ескапістська ідентифікація «досягається більш складними методами» [2]. Дж. К. Роулінг вдалось закласти в творі елементи розважальності та цікавості. Привертає увагу динамічний розвиток сюжету з захопливими та непередбачуваними поворотами подій. Карколомні, небезпечні пригоди героїв викликають безліч емоцій. Книга за книгою притягують нові таємниці, фантастично-захоплюючий сюжет. Цілісність і цікавість реального та фантастичного топосів, вдало створена атмосфера сприяють тому, щоб читач одразу поринув у нього.

Стиль у Дж. К. Роулінг невимушений, без нав'язливого повчання. Важливим компонентом розважальності слугує своєрідний гумор. Для творів Дж. Р. Р. Толкієна («Володар пернів») та К. С. Льюїса («Хроніки Нарнії»), з котрими часто порівнюють «Гаррі Поттера», він не притаманний.

Не завжди популярність та успіх масиву текстів СМЛ можна пояснити з позицій дотримання літературних формул. У цьому випадку ми стикаємось із проблемою популярності формули та окремого твору. Важко з'ясувати, котрі саме елементи «приймає» аудито-

рія. Так, бестселер Дж. К. Роулінг «Гаррі Поттер» не вписується повністю в жодну з формул, запропонованих Дж. Кавелті. Це не пригодницький, мелодраматичний чи романтичний тип, не історія про розкриття таємниць. Проте в сюжетному каркасі можна простежити елементи цих формул. Маркерами детективного жанру є мотив таємниці та її розкриття. Пригодницький тип історії виявляється в розгадуванні якогось секрету чи подоланні перепон. Персонажі наділені чіткими позитивними чи негативними рисами. Загалом, пригодницька основа є важливою складовою дитячої книги.

Шляхом поєднання реального та чарівного топосів проходить залучення елементів жанру фентезі. Цей різновид фантастики використовує ірраціональні мотиви магії, елементи архаїчного міфу, події мають місце у віртуальному просторі. Жанр фентезі генетично пов'язаний із казкою. На сюжетно-композиційному рівні формульність твору простежується в характеристиці структури чарівної казки, проаналізованої та описаної Володимиром Проппом. Спільні риси з чарівною казкою визначаються за такими ознаками: нанесення якоїсь шкоди, порушення заборон, герой покидає домівку, зустріч із обдаровувачами, щаслива кінцівка. Також у сюжетному каркасі присутні окремі мотиви, притаманні цьому жанру: таємниче народження, заборони, викрадення, випробування героя у турнірах і битвах, розгадування складних завдань і т.д. Очевидно, що в основних моментах текст вписується в жанр чарівної казки. З іншої сторони, художній часопростір «Гаррі Поттера» включає не всі елементи чарівної казки. Зберігаючи каркас та деталі, письменниця наповнює їх новим змістом. Для сучасної авторської казки притаманною є орієнтація на певні формули та мотиви. Вони, в свою чергу, відсилають читача-реципієнта до загальновідомих життєвих ситуацій. Таке звертання сприяє кращому сприйняттю відомої та нової інформації.

Поєднання в одному творі елементів різних жанрів є свідченням того, що казковий авторський дискурс належить до парадигми постмодернізму. Саме для постмодернізму притаманним є використання багатьох традиційних жанрових різновидів.

На рубежі ХХ-ХХІ ст. відбуваються переосмислення багатьох явищ. Це, в свою чергу, спричинює невизначеність та множинність тлумачень поняття «масова література». Сучасна ситуація вимагає переосмислення цього феномена та його місця в культурі загалом. Формульний підхід Дж. Кавелті піддав критиці негативні уявлення про масову літературу. Культуролог зазначає: «Формульна література – це насамперед вид літературної творчості. І тому її можна аналізувати й оцінювати, як і будь-який інший вид літератури» [3]. Дослідники досягли консенсусу в тому, що такий підхід відповідає сучасній критичній думці та свідчить про розширення методики студіювання масової літератури.

Прозові тексти СМЛ створюються за певною системою координат ФЛ. Так, структура епопеї Дж. К. Роулінг корелюється відповідно до «формульної» парадигми, що проявляється на рівні формальної організації тексту та його змістового наповнення. Аналіз твору в межах формульного підходу дає змогу зрозуміти та пояснити деякі причини популярності твору. Письменниця віднайшла такі теми та шляхи їх художньої репрезентації, що залучила до читання велику аудиторію. Вдало створена система персонажів, реальний та чарівний топоси є легкими для сприйняття. Насичений сюжет, непередбачуваність подій, відсутність прямого повчання – все це приваблює молоду аудиторію. На наш погляд, вдало поєднані елементи формул, описані Дж. Кавелті. Звичайно, у сучасних варіантах формули видозмінюються. Не завжди можна передбачити та з'ясувати, які комбінації елементів будуть сприйнятими читачами й забезпечать успіх твору.

Отже, ФЛ – складне та цікаве явище літературного процесу. Розвинута формула з часом перетворюється в інтермедіальну модель, починає використовуватись не лише літературою, але й іншими видами мистецтва. Так, кожна книга Дж. К. Роулінг – екранізована. Створено велику кількість комп'ютерних ігор, сайтів, на яких палкі прихильники дописують нові версії роману (явище «фанфікшен»). З впевністю можна стверджувати, що «поттероманія» дала початок новій субкультурі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гільчук В. Феномен Гаррі Поттера / Володимир Гільчук. – Ніжин, 2010. – 96 с.

2. Кавелти Дж. Г. Изучение литературных формул [Электронный ресурс] / Дж. Г. Кавелти ; [пер. с англ. Е. М. Лазаревой, вступ, заметка Л. И. Рейтблата] – Режим доступа : <http://littera.websib.ru/volsky/text.htm?240>
3. Литературная энциклопедия терминов и понятий / Под ред. А. Н. Николюкина. – М. : НПК «Интелвак», 2001. – 1600 стб.
4. Роулінг Дж. К. Гаррі Поттер і келих вогню / [перекл. з англ. В. Морозов]. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2006. – 670 с.
5. Роулінг Дж. К. Гаррі Поттер і орден Фенікса / [перекл. з англ. В. Морозов]. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2003. – 815 с.
6. Солодова Е. С. Лингвокогнитивные характеристики композиции текста английских сказок Дж. К. Роулінг : Дис. канд. филол. наук. – Харьков, 2007. – 197 с.
7. Філоненко С. О. Масова література в Україні: дискурс / тендер / жанр : монографія / Софія Філоненко. – Донецьк : ЛАНДОН-XXI, 2011. – 432 с.
8. Халізеєв В. Е. Теория литературы: Учебник / В. Е. Халізеєв. – 3-е изд. – М. : Высш. шк., 2002. – 437 с.
9. Swirski P. Popular and Highbrow Literature: A Comparative View [Electronic Resource] // Comparative Literature and Comparative Cultural Studies. Purdue University Press. 2003. – Mode of access : <http://docs.lib.purdue.edu/clcweb/>